

Saaristomeren hoito- ja käyttösuunnittelun alueen (HKS) nykytilan kuvaus, välilehti 1, vetovalikko 6 kulttuuriperintö

Alueen kulttuuriympäristön yleiskuvaus, kirjoittanut Tapani Tuovinen

Maisema

Suunnittelualue kuuluu Ympäristöministeriön valitsemiin Suomen kansallismaisemiin. Alue kuuluu myös osaksi kahteen valtakunnallisesti arvokkaaseen maisema-alueeseen, Saaristomeren merimaisemiin ja Airiston merimaisemaan. Saaristomeren merimaisemia luonnehtivat keskiajalla syntynyt kyläasutus, kyläsatamat ja kyläsaarten viljelmät ja laitumet. Saarten käyttö lehdesten tekoon ja niittyinä ja laitumina tuotti omanlaisia elinympäristöjä. Ulkoluotojen maisemaan kuuluivat kalatuvat, joita käytettiin asumuksina silakan verkkopyynnissä ulkomeren äärellä.

Pitkäaikaisen laidunnuksen vaikutus näkyy myös sisäsaaristossa – esimerkiksi Lenholmenin haassa, joka voitti Maa- ja kotitalousnaisten järjestämän Vuoden maisemateko -kilpailun vuonna 2020.

Vanhat kylät ovat säilyttäneet perinteisen rakenteensa ja rakennuskantansa varsin hyvin. Saarilla on säilynyt maisemallisia piirteitä niiden perinteisestä käytöstä karjataloudessa. Sen sijaan ulkoluotojen kalatuvat suurimmaksi osaksi purettiin sitä mukaa kuin perinteinen kalastus hiipui 1900-luvun kuluessa.

Airiston merimaisemaan kuuluva osa HKS-suunnittelualueetta sisältää Seilin hospitalisaaren kulttuurimaisemineen. Alueen läpi kulkee vanha Turun väylä, jonka varrella ovat maisemallisesti merkittävät väyläloistot Insinööri Pettersson ja Orhisaari.

Suomen merialuesuunnitelmassa tunnistetut merkittävät kulttuuriarvojen alueet noudattelevat HKS-suunnittelualueella valtakunnallisesti arvokkaita maisema-alueita. Varsinais-Suomen maakuntakaavassa (2013) kulttuuriympäristön tai maiseman vaalimisen kannalta tärkeäksi alueeksi on merkitty osia valtakunnallisesti arvokkaista maisema-alueista.

Arkeologiset kohteet

Saaristomeren HKS-alueen kulttuuriperintökohteet jakautuvat arkeologiseen perintöön, valtion rakennusperintöön (merenkulku, luotsi- ja majakkalaitos), kyläasukseksen rakennusperintöön ja kalastuskarien rakennusperintöön.

Suunnittelualueelta tunnetaan 424 arkeologista kohdetta. Rautakauden tyyppin hautaröykkiöt edustavat ulkosaariston varhaisinta väestöä, joka asutti saaria sitä mukaa kuin ne kohosivat merestä ja tarjosivat mahdollisuuksia kalastukseen, hylkeenpyyntiin ja karjanhoitoon. Kalastajayhteisöt hautasivat vainajansa paikoille, joilta oli esteetön näkyvyys merenselille.

Kun kaupunkeja alkoi syntyä Suomen ja Ruotsin rannikolle keskiajalla, kalastuksesta tuli merkittävä elinkeino kaupunkien elintarvikehuollolle ja kehittyi saaristolle ominainen monitoimitalous, joka perustui kalastuksen, karjanhoidon ja muiden elinkeinojen yhdistelmään.

Useimmat ulkosaarten kylät mainitaan ensimmäisen kerran Turun linnaläänin maakirjassa 1540, mutta kyläasukseksen katsotaan palautuvan keskiaikaan. Kylätontin aineelliset jäännökset ovat säilyneet Björkössä, Berghamnissa ja Seilissä. Suunnittelualueella on myös kolme dokumentoitua kappelin jäännöstä Jurmossa ja Björkössä. Björkön kyläsatamaa Byvikenä on tutkittu meriarkeologisesti, mutta löydöistä ei vielä ole hahmottunut kuvaa sataman historiasta. Vintrasnäsin 32-haarainen kompassikiveys liittyy sataman käyttöön.

Saarille alettiin perustaa kalastajatorppia 1700-luvulta alkaen. Osa niistä on kadonnut niin, että jäljellä on vain rakennusjäännöksiä, kiviaitoja, maakellareita ja viljelyröykkiöitä. Kalastuskareilla ulkomeren tuntumassa on silakan ja turskan kalastuksen jäännöksinä säilynyt tilapäisasumuksia (*tomtning*), kalatuvan raunioita, satamatai rantautumispaikkoja sekä piirtokirjoituksia ja verkonkuivauskenttiä. Kivistä ladottujen labyrinttien (jatulintarhojen) taustalla katsotaan usein olleen kalastukseen liittyviä uskomuksia.

Suunnittelualueen itäreunassa sijaitsee Jungfrusundin suojaosatama, joka mainitaan ensimmäisen kerran 1490. Jungfrusund oli rannikon ja sisämaan välisen liikenteen etappipaikka, kauppasatama Turun ja Helsingin välisen väylän yhteydessä, luotsauspaikka ja kalasatama. Vuonna 1642 Krogaruddeniin perustettiin majatalo, joka toimi vuoteen 1714 asti. Myöhemmässä vaiheessa Jungfrusundin edustan saaret linnoitettiin. Arkeologisina jäännöksinä sataman toiminnasta tunnetaan rakennusten jäännöksiä, piirtokirjoituksia, maakellareita, linnoitteita, kiviuneja sekä vedenalaisia esinelöytöjä, rakennelmia ja hylkyjä.

Kiviunit ovat lohkareista ladottuja yksinkertaisia ulkouuneja ruoanvalmistusta varten. Sijainnin perusteella useimmat suunnittelualueen kiviunit voidaan yhdistää Venäjän saaristolaivaston operaatioihin 1700-luvun sotavuosina. Rakennelmia on vanhastaan kutsuttu ryssänuuneiksi. Lisäksi kalastajat ovat käyttäneet samankaltaisia kiviuneja mm. Brunskärissä ja Jurmossa.

Louhoksista suurin on Ävensörin kalkkivilouhos (1845–1956), jonka ympärille kehittyi parhaimmillaan 200 asukkaan yhdyskunta kansakouluineen ja kauppoineen. Limskär oli 1840-luvulla kalkkilouhos, jonka tuotanto käytettiin paikallisiin tarpeisiin. Hamnholmenissa on kaksi vuonna 1736 löydettyä rautaesiintymää, joita hyödynnettiin 1830-luvulla.

Ensimmäisen maailmansodan aikaiset puolustusvarustukset luetaan kiinteiksi muinaisjäännöksiksi. Tämän mukaisesti Örön rannikkolinnakkeen vuosina 1915–1917 rakennetut tykkipatterit, tykkietiet sekä erilaisten rakennusten ja rakennelmien jäännökset kuuluvat muinaisjäännöksiin. Saarella on myös Suomen sodan 1808–1809 aikainen sotilaiden hautausmaa. Myös Utössä on vuonna 1915 rakennettu tykkitie ja tykkiasemia.

Vedenalaiset hylt ovat pääosin puurunkoisten alusten hylkyjä. Vanhin niistä on 1200-luvun lopulle ajoittuva Egelskärin koggi, joka ennen haaksirikkoutumistaan kuljetti Norjasta ja Itämeren rannikoilta peräisin olevaa lastia todennäköisesti Turkuun. Alusta on tutkittu useina vuosina. Iäkkäisiin hylkyihin kuuluu myös Oxholmenin luona uponnut limisaumainen talonpoikainen alus, joka radiohiiliajoituksen perusteella on rakennettu noin 1650–1810. Muut 1700-luvun hylt ovat Skeppsbådarna itäpuoli, kaljuutti Borstö 1 sekä tunnetuimpiin kuuluva *Vrouw Maria*, hollantilainen kauppa-alus, joka upposi 1771 matkalla Amsterdamista Pietariin lastattuna yllisyyesineillä. Nuorempiin tunnistettuihin hylkyihin kuuluvat ns. keulakuvahylky, *s/s Helsingfors* (1905), *Ladoga* (1915), *UJ 117* (1941) ja *s/s Sparta* (1949). Tutkimussukelluksia on tehty vähän ja kaikkien hylkyjen tarkka sijainti ei ole tiedossa.

Valtakunnallisesti merkittävien arkeologisten kohteiden joukkoon (VARK) on valittu Pattonskärin ja Långörenin *tomtning*-tyyppiset tilapäisasumukset, Myshamnin satamapaikan linjakummeli ja kompassikiveys (Långlandet, Flakaskär), Åsbackan (Berghamn) kyläontti, Björkön kappeli (Kappalbackan, Stenaln), Krogaruddenin merikrouvi ja satama, Seilin hospitaalin arkeologiset jäännökset, Jurmon itäosan arkeologiset kohteet (munkinkehät, kappelien jäännökset ja *tomtning* Estnäsissä) sekä alusten hylt *Vrouw Maria*, Skeppsbådarna itäpuoli, Borstö 1, *Ladoga*, Keulakuvahylky ja Oxholmen 1 (30 kohdetta). VARK-kohteiden lisäksi Saaristomerellä erityisen arvokkaita kohteita ovat ne kalastuskarien iäkkäät kalatupien jäännökset ja kalasatamat, jotka tähän mennessä on löydetty (kuten HKS-alueella Gärskärin kalatupien jäännökset, Rosenhamnin satama ja Alskärin veneenvetopaikka).

Rakennusperintö

Suunnittelualueella on 7 valtakunnallisesti merkittävää rakennettua kulttuuriympäristöä (RKY).

RKY-alue Örön linnake käsittää 1915–1917 rakennetut puolustusvarustukset, tykkiet, rakennukset ja rakennelmat, jotka ovat säilyttäneet historiallisen luonteensa. Seilin hospitaalin RKY-alueeseen kuuluu hospitaali, joka toimi leprasairaana 1623–1785 ja sen jälkeen vuoteen 1962 asti mielisairaana, sekä maatilaa Fogdebyn rakennuksista sekä kirkosta hautausmaahan ja pappiloihin. Kirkko on suojeltu lailla rakennusperinnön suojelusta. Sairaalan vanhimmasta vaiheesta on jäljellä vain maanalaisia arkeologisia jäännöksiä.

Utön linnake, majakka- ja luotsiyhdyskunta RKY on maamme vanhimpia. Saarella on kaksi arvokasta kivirakennusta, entinen majakanvartijoiden talo (1753) ja majakka (1814). Utö toimi Itämereltä sisään tulevan väylän ensimmäisenä luotsinkohtaamispaikkana. Utössä toimittiin edelläkävijöinä majakkarakentamisessa, merenkulun tekniikassa ja kansakoulun kehittämisessä.

RKY-alueesta Länsi-Turunmaan saaristoasutus kuuluu suunnittelualueeseen Åvensörin kylä ja kalkkilouhos. Arvotuksen perusteena on pitkä saaristoelinkeinojen perinne ja kaivosteollisuuden historia.

Kemiönsaaren ulkosaariston kyläasutuksen RKY-alueella ja Länsi-Turunmaan ulkosaariston kyläasutuksen RKY-alueella keskiaikaan palautuva kyläasutuksen ja elinkeinojen rakenne on hyvin edustettuna. Suunnittelualueeseen kuuluvat Högsåran, Holman, Jurmon, Björkö ja Berghamnin kylät. Högsåran kylässä luotsaus aloitettiin 1500-luvulla ja se jatkui vuoteen 1985 asti. Saarella avattiin vuonna 1912 ensimmäinen täysihoitola, joka oli lajissaan ensimmäisiä saaristossa. Holma, Jurmo, Björkö ja Berghamn ovat perinteisiä kalastajatalonpoikien kyliä, joissa rakennukset, pellot, niityt ja satamat ovat muotoutuneet maaston mukaisesti.

Bengtskärin majakka (RKY) rakennuksineen on säilynyt kokonaisuudessaan rakennusvaiheen (1906) asussaan ja se on arvokasta arkkitehtuuria ja merenkulun rakennusperintöä.

Suunnittelualueen RKY-alueet painottavat valtion rakennuttamaa rakennuskantaa ja saaristokyläiden kantatilojen kulttuuriympäristöjä. Useimmat suojelluista rakennuksista on merkitty maakunta- tai yleiskaavaan. Seilin kirkko ja kellotorni ympäristöineen on suojeltu erillisellä rakennussuojelupäätöksellä. Myös suojellut rakennukset ovat valikoituneet siten, että valtion rakennuskanta painottuu vahvasti. Kalastukseen ja varsinkin ulkoluotojen sesonkikalastukseen liittyvä rakennusperintö jää taka-alalle. Tämä korostaa Skarpnäsin, Kråkskärin ja Konungsskärin torppiin kuuluvien rakennusten arvoa. Erityisen arvokkaana kohteena on pidettävä Gärskärin kalatupaa (1899), joka on ainoa valtion hallinnassa oleva iäkäs kalatupa silakan verkkokalastuksen ajalta Saaristomerellä. Nämä rakennukset edustavat kalastusta Saaristomeren kansallispuiston perustamissäännöksen tarkoittamana perinteisenä luonnonkäyttötapanana.

Kohteisiin ja niiden hoitoon liittyviä lisätietoja

Inventointitilanne

Arkeologisia inventointeja on tehty suunnittelualueella Turun yliopiston hautaraunioprojektissa vuosina 1983, 1987 ja 1992 sekä Seilin tutkimuksissa 2009–2010. Museovirasto suoritti Jungfrusundissa Insula Nova -alueen inventoinnin vuonna 1985. Paraisten kaupunki suoritti Utössä osayleiskaavaan liittyvän inventoinnin vuonna 2014. Metsähallitus on inventoinut suunnittelualueen arkeologisia kohteita vuosina 1994–1997, 2013, 2014 ja 2019. Vedenalaisista arkeologista inventointia tehtiin Baltic RIM -hankkeessa vuonna 2019. Muutoin tiedot vedenalaisista kohteista perustuvat tarkastussukelluksiin ja useimmiten urheilusukeltajan ilmoituksiin.

Rakennusten kulttuuriperintöarvojen inventoinnit on tehty Örössä vuonna 2013 (Hilja Palviainen) ja Kråkskäriässä, Jungfruskäriässä, Konungsskäriässä, Gärskäriässä, Berghamn ja Utössä vuonna 2009 (Mia Puotunen). Rakennusten vauriokartoituksia ja kuntoarvioita on tehty Seilissä, Utössä, Jungfruskäriässä, Bodössä ja Örössä ja korjauksia Seilissä, Utössä, Örössä, Konungsskäriässä ja Högsårássa.

Kulttuuriperintökohteiden hoito, kunnossapito ja suojelu

Arkeologisista kohteista 39 kuuluu Metsähallituksen hoidettuihin arvokohteisiin. Arvokohteet ovat rautakautisia hautarunioita, historiallisen ajan kalastukseen liittyviä kohteita, sotahistoriallisia kohteita, kylätontteja ja torppien jäännöksiä, kiviuneja sekä kirkollisia jäännöksiä. Ne sijaitsevat Örössä, Korppoon Kråkskärissä, Konungsskärissä, Björkössä, Jungfruskärissä, Jurmossa, Berghamnissa, Höglandissa, Kälössä, Boskärissä, Hamnholmenissa, Bärskärissä, Holmassa ja Seilissä. Arvokohteita hoidetaan käytettävissä olevien resurssien mukaisesti. Jungfruskärissä, Berghamnissa ja Jurmossa aktiivinen avoimien perinnemaisemien hoito hoitaa myös kulttuuriperintökohteita.

Valtakunnallisesti merkittävät arkeologiset kohteet (VARK) ovat menossa valtioneuvoston vahvistettaviksi. Saaristomeren hoidettavien arkeologisten kohteiden joukko voidaan arvioida uudelleen, kun VARK-kohteet on vahvistettu.

Rakennusperintökohteista 47 kuuluu Metsähallituksen hoidettuihin arvokohteisiin. Arvokohteita sisältyy Örön asuin-, varasto-, miehistö-, huolto- ja muihin rakennuksiin. Arvokohteita ovat myös Kråkskärin torppa, Berghamnin Västerby, Högsåran luotsiasema, Utön majakkamestarin talo ja Stenhuset, Trunsö Kalkskärin ja Gärskärin kalatuvat sekä Seilin kirkko ja kellotapuli.

Korjauksia on tulossa Högsåraan ja Öröhön. Suunnittelualan arkeologisilla ja rakennusperintökohteilla on edelleen inventointi-, korjaus- ja seurantarvetta, jotta saataisiin kattava yleiskuva kulttuuriperinnöstä ja sen hoitotarpeista.

Rakennusten suojelustatus ohjaa niiden käyttöä. Kunnossapito edellyttää jatkuvaa seuranta: ilmaston lämpeneminen ja sadannan lisääntyminen vaikuttaa rakennuskohteisiin nopeammin kuin mantereella. Katteista on huolehdittava ja rakennusten ympäristöt on pidettävä avoimina. Pitkäikäinen ja resurssiwise korjaaminen edellyttää kohteelle sopivien materiaalien käyttöä. Suojeluympäristöissä kunnossapito ja lisärakentaminen edellyttää viranomaisyhteistyötä mm. luvanvaraisuuksien takia.

Kalastukseen liittyvä arkeologinen ja rakennusperintö on arkaaista ja helposti tuhoutuvaa, minkä takia valtiolla on erityinen vastuu kalastusperinnön suojelussa. Gärskärissä on pitkä historiallinen kalastuksen jatkumo.

Rakennusperinnön erityiskysymykset

Seili on kruununjalokivi, jonka kulttuuriperinnön edunvalvonnasta ja kunnossapidosta on huolehdittava kaikissa olosuhteissa. Vaikka Saaristomeren kulttuuriperintökohteet ovat vaikeasti saavutettavissa, niiden seurannasta ja ylläpidosta on huolehdittava.

Maisema-arvot

Maakuntakaavan (2013) kulttuuriympäristön tai maiseman kannalta tärkeillä alueilla on voimassa suunnittelumääräys, jonka mukaan suunnitelmien ja toimenpiteiden tulee olla maiseman arvoja turvaavia ja edistäviä ja ottaa huomioon maiseman ja kulttuuriympäristön ominaispiirteet. Rakentamisen tulee olla alueen kulttuuriperintöön tukeutuvaa.